

Revista GALEGa
de filoloxía

monografía 13

Estudos sobre
gramática e
sociolingüística
galego-
-portuguesas

Xosé Manuel Sánchez Rei (editor)

Revista GALEGA
de filoloxía

monografía **13**

Xosé Manuel Sánchez Rei (editor)

Estudos sobre gramática e sociolingüística galego-portuguesas

Grupo de Investigación Lingüística
e Literaria Galega

Directores: Teresa López Fernández (Universidade da Coruña) e Xosé Manuel Sánchez Rei (Universidade da Coruña)

Secretario: Carlos-Caetano Biscainho-Fernandes (Universidade da Coruña)

Edita: Servizo de Publicacións da Universidade da Coruña

Depósito Legal: C 1601-2021

ISBN: 978-84-9749-819-7

Distribúe: Consorcio Editorial Galego: pedimentos@coegal.com

Deseño: Torné Asociados

Maquetación: Antonio Souto

Índice xeral

Introdución	
<i>Xosé Manuel Sánchez Rei</i>	7-16
Lingua de calidade: un concepto integrador para tender pontes e superar as diferenzas entre isolacionismo e reintegracionismo	
<i>Neal Baxter</i>	17-26
Actitudes e aptitudes en relación á lingua galega do profesorado novo do ensino secundario: contributos desde unha experiencia no mestrado profesionalizante (2013-2021)	
<i>Carlos-Caetano Biscainho-Fernandes</i>	27-48
Ainda os marcadores apresetativos em Português Europeu: <i>imagina, repara e olha</i>	
<i>Isabel Duarte</i>	49-65
Revertendo o proceso de substitución lingüística: a figura do suxeito neofalante na Galiza actual	
<i>María Fernández Zas</i>	67-85
Entre a fonética e a sintaxe: crase, combinación de unidades lingüísticas e segmentación copulativa nas secuencias rimáticas das cantigas	
<i>Manuel Ferreiro</i>	87-105
A obra de Xosé Ramón Freixeiro Mato: unha sede nacional para a lingua galega	
<i>María Pilar García Negro</i>	107-115
Traduom de qualidade e galego de qualidade: a propósito do tratamento tradutivo das denominacións vernáculos de organismos na prosa ficcional	
<i>Carlos Garrido</i>	117-139
A lingua galega en Internet após dúas décadas	
<i>Xavier Guinovart</i>	141-156
O sufixo <i>-az</i> no galego-portugués medieval	
<i>Xoán Luís López Viñas</i>	157-178
Análise sociolingüística e tradutolóxica das versións do inglés realizadas pola irmandiña María Luz Morales	
<i>María Jesús Lorenzo-Modia</i>	179-190
Antonio Benito Fandiño e o <i>Entremesño do Antroido pr'os rapaces</i> (1813)	
<i>Ramón Mariño Paz / Damián Suárez Vázquez</i>	191-204
Contextos de uso do marcador discursivo <i>pronto</i> e <i>ethos</i> discursivo	
<i>María Aldina Marques</i>	205-219

Partículas vocativas de orixe nominal no galego, portugués e romeno	
<i>Aurélia Merlan</i>	221-241
O humor gráfico como estratexia social fronte ás ideoloxías lingüísticas hexemónicas. Unha nota sobre a historia sociolingüística do galego	
<i>Estefanía Mosquera Castro</i>	243-258
Da norma, da norma lingüística e do portugués do Brasil	
<i>Sandra Pérez López</i>	259-273
O léxico do Romanceiro fronte ao léxico da Lírica Cortês: converxencias e diverxencias	
<i>Natália Pires</i>	275-292
Escrita e oralidade pola análise de espectrogramas: fenómenos fonéticos individuais, comunitarios e xerais	
<i>Helena Rebelo</i>	293-314
A concorrencia <i>ponta, ponto</i> vs. <i>punta, punto</i> , e similares. Breve aproximación	
<i>José Luís Rodríguez</i>	315-331
Da subalternidade da lingua galega no período autonómico	
<i>Roberto Samartim</i>	333-350
Alguns aspectos da sintaxe dialectal portuguesa dos inicios do século XX e a súa correspondencia co galego	
<i>Xosé Manuel Sánchez Rei</i>	351-368
Fontes de unha herança histórico-cultural portuguesa: os registos foraleiros manuelinos	
<i>Olinda Santana</i>	369-388
A emoción na linguaxe verbal: das interxeccións ao calão na Fala Bracarense	
<i>José Teixeira</i>	389-409

Para Xosé Ramón Freixeiro Mato,
amante dos *liricos acentos* da nosa lingua
e excelente coñecedor das *cativantes falas* en que ela se manifesta

Lingua de calidade: un concepto integrador para tender pontes e superar as diferenzas entre isolacionismo e reintegracionismo

Robert Neal Baxter
Universidade de Vigo

Chegou, pois, o momento de pasarmos da confrontación entre ‘oficialistas’ e ‘reintegracionistas’ [...] á colaboración entre unhas persoas e outras para que entre todas poidamos garantir un futuro digno para o noso principal sinal de identidade

(Freixeiro Mato, 2013a:15)

Resumo:

O artigo comeza por repasar a historia recente da codificación da lingua galega e a imposición do modelo e ideoloxía isolacionistas que rompeu o consenso existente para indagar nas raíces do actual conflito interno. Partindo do principio de que tales conflitos contribúen para socavar o presente e o futuro da lingua, o artigo avoga por concibir o reintegracionismo e o isolacionismo como os extremos dun *continuum*, unidos por elementos en común co potencial de serviren de puntos de concordia. Así, identifícase o concepto de ‘lingua de calidade’ como un espazo de diálogo e confluencia de inmediata aplicabilidade que permite conseguir un novo consenso, tendendo para a converxencia do galego co tronco común, sen renegar das súas características propias e da súa tradición autóctona co fin de reducir o risco de rexeitamento por parte das e dos utentes.

Palabras chave:

Isolacionismo; reintegracionismo; consenso; lingua de calidade; conflito interno; normalización.

Quality language: An integrating concept to bridge gaps and overcome differences between Isolationism and Reintegrationism

Abstract:

The paper begins by retracing the recent history of the codification of the Galician language and the imposition of the isolationist model and ideology that broke the prevailing consensus in order to examine the roots of the on-going conflict. Based on the premise that such conflicts only serve to further undermine the future and the present of the language, the paper argues that Reintegrationism and Isolationism should be seen as the extremes of a continuum, linked by elements in common which have the potential to serve as points of agreement. The concept

of 'quality langue' is thus seen as a space for dialogue and immediately applicable accord allowing for a new consensus to be achieved, tending towards convergence with the common linguistic trunk, whilst at the same time not repudiating its specific traits and native tradition with a view to avoiding the risk of alienating users

Key words:

Isolationism; Reintegrationism; consensus; quality language; internal conflict; normalisation.

Esta achega ten por obxectivo dar unha ollada máis actualizada e esperanzadora na versión galega da famosa *questione della lingua* (Fernández Rei, 1995), presentando unha alternativa que visa superar a perniciosa narrativa divisoria baseada nunha falsa e artificiosa dicotomía que opón dúas posturas pretensamente mutuamente excluíntes, nomeadamente o isolacionismo o reintegracionismo. Tras repasar os motivos históricos que levaran á polarización dunha pugna interna enquistada que trae consigo consecuencias negativas para o pleno desenvolvemento social do galego, avógase por colocar a cuestión en termos dun espectro que admite matices cincos intermedios entre os polos extremos, abranxendo máis aspectos alén da mera cuestión da grafía. Deste xeito, o concepto de ‘lingua de calidade’ destaca como unha utilísima ferramenta para atopar puntos de encontro e reconciliar diferenzas que só pode ser positivo para a futura sobrevivencia do galego.

Para apreender os motivos que provocaron o surximento do binomio reducionista que confronta isolacionismo a reintegracionismo, cómpre remontar no tempo para lembrar brevemente as circunstancias que rodearon os inicios convulsos da historia recente da codificación ‘oficial’ do galego escrito. Como non podería ser menos nun tomo destas características, ofrecemos aquí unha versión actualizada do relato que proporciona Freixeiro Mato (1997) no seu maxistral libro de divulgación de obriga-da referencia *Lingua galega: normalidade e conflito*.

Pódese situar o denonante principal en 1980, cando se aproveitou a vía libre creada pola xubilación de Ricardo Carvalho Calero como catedrático de Lingüística e Literatura Galega da Universidade de Santiago de Compostela, destacada figura do mundo académico galego e coñecido defensor do reintegracionismo, para iniciar o proceso destinado a impor unilateralmente a postura isolacionista como discurso oficial único. Deste xeito, apenas dous anos despois, aprobouse o 3 de xullo de 1982 en sesión conxunta da Real Academia Galega e o Instituto da Lingua Galega a primeira versión das súas *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* (NOMIG), sancionadas no *Decreto 173/1982, do 17 de novembro, sobre a normatización da Lingua Galega*, consagrándoas como a “norma básica para a unidade ortográfica e morfolóxica da Lingua Galega” (Xunta de Galicia, 1983: Art. 1).

Esta manobra quebrou o delicado consenso que prevalecera até aquel momento, expresado nas *Normas ortográficas do idioma galego* de 1980, nas cales “convivían e se puñan de manifesto as dúas posturas defrontadas” (Freixeiro Mato, 1997: 122), un equilibrio cristalizado na “vía intermedia, logo coñecido como de concordia ou de mínimos” (Freixeiro Mato, 1997: 122). A resposta non tardou en chegar, coa publicación por parte da Associação Galega da Língua (AGAL) do *Estudo crítico das Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* en 1983, seguido en 1985 polo seu *Prontuário ortográfico galego* que propugna un modelo reintegracionista propio ao galego, ao lado do xa existente modelo reintegracionista de mínimos

recollido nas *Orientacións para a escrita do noso idioma* publicado en 1980 pola Asociación Sócio-Pedagóxica Galega (AS-PG).

En consecuencia, aínda que consolidou a vitoria da postura isolacionista como “normativa oficial” de obrigado uso nos centros do ensino de todo o País, esta imposición unilateral rompeu a delicada tregua conseguida até aquel momento e “desatou un virulento conflito” (Freixeiro Mato, 1997: 122) que segue a aflixir o galego até hoxe. A polarización en dous campos opostos posibelmente se viu agravado por dous motivos: por un lado, o abandono dos mínimos por parte das organizacións nacionalistas maioritarios (nomeadamente o BNG e a CIG) que asumiron as *NOMIG* tras a reforma das mesmas aprobada en 2003; e, polo outro, a mudanza por parte da AGAL cara á aceptación da plena confluencia ortográfica (-*ção*, *uma* etc.), plasmada no libro *Ortografía galega moderna confluente como o portugués no mundo*: “[...] privilegia-se o uso de apenas duas [opções]: a continuadora da norma AGAL na sua forma canónica [...] e outra mais convergente com as fórmulas ortográficas e morfológicas maioritárias nos países de língua oficial portuguesa” (Fagim, 2017: 14)¹. Esta posición levou, á súa vez, a unha escisión, coa fundación en 2016 da Associação de Estudos Galegos (AEG), partidaria da continuidade en exclusivo do modelo reintegracionista propiamente galego (-*çom*, *umha* etc.) e que “tem por objetivo fundamental estabelecer e regular [...] unha norma do galego que, com critério reintegracionista, seja essencialmente solidária e convenientemente autónoma em relação às normas idiomáticas em uso na área linguística e cultural que lhe é própria, a galego-luso-africano-brasileira” (Associação de Estudos Galegos, 2016: Art. 2).

O grao de antagonismo que opón estes dous campos maniféstase claramente na linguaxe que manexa cada parte para se referir á parte adversaria. Así por exemplo, por un lado o académico Santamarina (1995: 191) opta por opor “galego identificado” –isto é, o modelo isolacionista do cal é partidista– onde o termo ‘identificado’ implica que sexa xenuinamente galego sen subxugación a elementos foráneos, a “galego satelizado”, que retrata a(s) opción(s) reintegracionista(s) como supeditada(s) a unha lingua estranxeira, o portugués. Na realidade, esta caracterización falsea a filosofía reintegracionista que maioritariamente non concibe o galego como unha variedade do portugués (entendido como a lingua de Portugal etc.), senón como unha variedade nacional máis dentro do mesmo diasistema (Höder, 2014: 137) que ten o *português padrão* como *Dachsprache* ou ‘lingua teito’ (Muljačić, 1993). Polo outro lado, hai quen no campo reintegracionista pretende denigrar calquera padrón que recorra superficialmente a unha grafía inspirada na española, encarnado por antonomasia na letra *eñe* (Sende, 1997: 19-20), ao tratalo de “galego-español”, apelando frecuentemente á consabida cita “O galego ou é

1 *As Notas* (pp. 133-145) recollen as formas específicas á Galiza.

galego-portugués ou é galego-castelán [...]. Non hai outra alternativa” (Carballo Calero, 1979: 149), deixando entender –erroneamente– que este autor se referise en exclusiva á cuestión da grafía, xa que, naquela altura, el mesmo nin sequera utilizaba unha grafía reintegracionista. Como se verá máis adiante, matizacións deste tipo resultan ser de vital importancia para achar puntos de encontro e de entendemento. Sexa como for, unha guerra de nomes desta índole –por non dicir insultos disimulados– non fai máis do que agudizar a polarización, enturbando os posíbeis puntos de contacto e confluencia que poderían levar a acordos, por puntuais e parciais que fosen, para podermos camiñar xuntas e xuntos na defensa do galego.

En todo o caso, cómpre recalcar que sería errado pretender que este conflito interno sexa o principal motivo do declive do galego, ao seguir a imperar –con máis virulencia aínda hoxe se cabe– a diglosia (Loureiro-Rodríguez, 2007), fomentada por sucesivas políticas lingüísticas oficiais, segundo indican as cifras oficiais. Así, conforme cos datos que proporciona o Observatorio da Lingua Galega (2008: 207-208), no ano 2008, á pregunta “Actualmente, ¿sabe falar galego?”, case 11% da poboación maior de 15 anos respondeu “Pouco” ou “Nada”. Do mesmo xeito, os datos para o período 2003-2008 do Instituto Galego de Estatística (2019a e 2019b) mostran un declinio sostido no uso do galego como primeira lingua, especialmente exacerbado nas grandes urbes e cunha ruptura na transmisión interxeracional moi marcada, ilustrada pola ínfima proporción de persoas máis novas que teñen o galego como lingua inicial (Monteagudo & Loredó & Vázquez, 2018).

O impacto do conflito faise notar principalmente no colectivo conformado polas e polos “utentes conscientes” do galego, sen a implicación directa das galegas e dos galegos en xeral:

Aparentemente, o conxunto dos utentes conscientes que fan parte da comunidade galega –o seu espazo simbólico– passou os últimos anos gravemente fragmentado, enfraquecido por cissonas e luitas fraticidas de grande valor simbólico mas, nem raro, de escassa ou nula transcendência social (Díaz Fouces, 2001: 33).

No entanto, a verdade é que, dentro do xa fráxil e vulnerábel contexto sociolingüístico do galego face ao español, calquera ‘problema’ pode ser aproveitado para reforzar o preconceito do galego como inferior ou inestábel. Así, o conflito gráfico corre o risco de acrecentar os atrancos que empecen o pleno desenvolvemento social da lingua, ao se percibir por unha sociedade presa do autoodio e da inseguridade lingüística como unha mostra máis da fraqueza do galego fronte á lingua dominante, o español, aparentemente exenta de tales polémicas. O corolario lóxico disto é que calquera movemento cara a unha confluencia e a superación da conflitividade interna só podería ser beneficiosa para o presente e o futuro da lingua.

Para alén de máis, independentemente da solidez dos argumentos filolóxicos e mesmo utilitaristas que apelan ao carácter internacional da lingua (Naia Sanches, 2017: 98) en que se apoian o reintegracionismo, cabe recoñecer que, após case catro décadas do uso obrigatorio da normativa ‘oficial’ no ensino conxuntamente coa “ideolóxica lingüística” (Álvarez Caccamo & Herrero Valeiro, 1996) que a sustenta, xa ficou moi arraigado na mente da maioría da poboación a concepción isolacionista do galego como lingua diferente do portugués. Tal mentalidade tende a suscitar un rexeitamento ante o reintegracionismo, percibido como unha tentativa de subordinar o galego, ao tempo que asume, paradoxalmente, a grafía españolizante do isolacionismo como propio, motivado por razóns evidentemente políticas, isto é, a integración da Galiza dentro do Estado español. Mesmo a AGAL (2018) recoñece que “introduzir o ensino da ortografía portuguesa nas aulas de galego faría com que os sectores do galeguismo mais adversos ao reintegracionismo sentissem cuestionada a independencia da lingua galega.” (Associação Galega da Língua, 2018). Esta pexa tornaría un xiro radical cara ao pólo reintegracionista ortográfico –por moi desexábel e lexítimo que for– inviábel a curto ou mesmo a medio prazo.

Como solución para resolver o conflito gráfico, e co fin de “cria[r] um novo consenso ao redor de dinâmicas comuns em prol da língua benéficas para a sociedade”, a AGAL defende o binormativismo inspirado no modelo noruegués, que define como “a coexistência, em paridade legal, de dous modelos gráficos para representar unha mesma lingua: um modelo mais local e outro semelhante ou compartilhado com um ou vários estados vizinhos. Os usos correspondentes a ambos os modelos nom têm de ser simétricos, mas é importante que ambos contem com reconhecimento legal.” (Associação Galega da Língua, 2018).

Ora ben, achamos que o reintegracionismo é unha filosofía que transcende a simple cuestión da grafía, atinxindo máis largamente outros niveis lingüísticos estruturais moito máis profundos onde se radica a verdadeira esencia da lingua galega, con trazos propios característicos en común co resto das variedades galego-portuguesas e que o distinguen claramente, á súa vez, do español. Así, se ben que o grafismo ten un forte valor simbólico, nunca será máis do que maquillaxe superficial se se desatende o léxico, a fonética e –talvez sobre todo– a morfosintaxe, polo que, por exemplo, **Lhe ferve o sangue* continúa a ser español independentemente de que se escriba con *ll* ou con *lh*.

Este cerne común e propio ao galego-portugués é o que encerra unha potencialidade que urxe aproveitar para tecer puntos de encontro cara a un novo consenso unitario propicio para o galego. Así, en vez de concibir a cuestión como unha pugna entre dous polos irreconciliábeis, resulta máis proveitoso colocar as diferentes posicións en termos dun espectro ou contínuum, onde o espazo cincento intermedio non separa os extremos, mais ben os une: unha terra de ninguén (ou de todas e de todos) onde

pode agromar e fluír a concordia. É precisamente isto o que pretende o concepto de ‘lingua de calidade’: estreitar posíbeis alianzas para transcender as diferenzas no interese do ben común, isto é, o galego.

É importante sinalar que xa existen varios puntos de encontro e potenciais vías de entendemento. Sen ir máis lonxe, as propias *NOMIG* recoñecen –cando menos en teoría– o reintegracionismo como principio rexedor da codificación do galego:

As escollas normativas deben ser harmónicas coas das outras linguas, especialmente coas romances en xeral e coa portuguesa en particular, evitando que o galego adopte solucións insolidarias e unilaterais naqueles aspectos comúns a todas elas. Para o arriquecemento do léxico culto, nomeadamente no referido aos ámbitos científico e técnico, o portugués será considerado recurso fundamental, sempre que esta adopción non for contraria ás características estruturais do galego. As escollas deben decidirse de acordo cun criterio de coherencia interna, a fin de que o galego común non resulte arbitrario e incongruente (Real Academia Galega, 2012: 10 [*NOMIG*, ‘Introdución’. Punto 4]).

Se en vez de fomentar o uso de enxebrismos² que arredan o galego do tronco común nun afán de hiperdiferencialismo face ao español, contravindo, así, os seus propios principios (Real Academia Galega, 2012 [*NOMIG*, ‘Introdución’. Punto 4.1]), se puxese este principio en práctica de xeito sistemático na realidade no que ao léxico, sobre todo o léxico técnico, se refire, xa suporía un avance moi importante cara a un novo consenso.

Como medida transitoria de posíbel aplicación inmediata que visa conservar o espírito xenuinamente galego ao tempo que tende paulatinamente para a converxencia co resto do diasistema a que pertence, sen correr o risco de rexeitamento social, cabe aplicar a filosofía que se expón de ton eminentemente didáctico na obra *Como ser reintegracionista sen que a familia saiba* (Maragoto, 2013) e que desenvolve de xeito pormenorizado o concepto de lingua de calidade proposta no seu día por Freixeiro Mato (2009), na cal se propoñen “30 leccións prácticas para aproximar o teu galego do portugués e non desobedecer a normativa oficial”, que van desde o uso preferente de léxico e morfoloxía comúns propios ao galego-portugués (p.e. *orçamento*, *cor* e *-bel*, face a *presuposto*, *color* e *-ble* etc.), até a recuperación do futuro do conxuntivo, pasando pola revitalización do infinitivo flexionado e a cuestión do rexistro, entre outras moitas propostas. A alternativa do galego de calidade brinda a posibilidade de diálogo de xeito inmediato, abrindo o camiño para a reintegra-

2 Pénsese no debate que provocou a aceptación do enxebrismo ‘gromo’ (incorporada no *Dicionario da Real Academia Galega* en liña o día 24/07/2020) en vez de acoller e espallar o termo portugués *surto* (Servizo de Normalización Lingüística, 2003).

ción paulatina do galego dentro do diasistema galego-portugués, sen renegar –mais ben reivindicar– a nosa propia tradición autóctona (Sanmartín Rei, 2014: 185-187), aproveitando o monumental recurso que nos proporciona Freixeiro Mato na súa *Estilística da lingua galega* (2013b).

En definitiva, e a modo de conclusión, concordamos plenamente con Amil (2017: 196) cando chama a cesar a guerra ortográfica, afirmando que “Nom necessitamos soldados, necessitamos diplomatas”. Á luz das condicionantes actuais, estimamos que o concepto de ‘lingua de calidade’, que xa conta con partidarias e partidarios en ambos os campos, abre unha vía cara a unha nova concordia que favoreza o pleno florecemento da lingua galega como lingua nacional: “Liberado destes preconceptos e de interferencias foráneas, o galego, cada vez máis galegoportugués e menos galego-castelán, poderá voltar a recuperar o esplendor do pasado e converterse, de verdade, na lingua nacional da Galiza [...] sen se deixar absorber por ningún [outro idioma]” (Freixeiro Mato, 2009: 7).

Referencias bibliográficas

- Associação de Estudos Galegos (2016). *Estatutos da AEG - Associação de Estudos Galegos*. Dispoñíbel en <https://aeg.gal/estatutos> (consultado en 11.03.2021).
- Associação Galega da Língua (2018). *A Estratègia Binormativista*. Dispoñíbel en <https://a.gal/binormativismo/> (consultado en 11.03.2021).
- Academia Galega da Língua Portuguesa (2011). *Estatutos da Fundação Academia Galega da Língua Portuguesa*. Dispoñíbel en <https://www.academiagalega.org/fundacao/estatutos-da-fundacao.html> (consultado en 11.03.2021).
- Álvarez Cáccamo, Celso & Herrero Valeiro, Mário J. (1996). “O continuum das normas escritas na Galiza: Do español ao portugués”, *Agália*, 46, 143-156.
- Amil, Jon (2017). “Nom à guerra (ortográfica)”. En Bernal, Diego & Fagim, Valentim (coords.), *Remédios para o galego*, 195-196. Santiago de Compostela: Através.
- Carballo Calero, Ricardo (1979). “Sobre a nosa lingua”, *Grial*, 64, 140-152.
- Díaz Fouces, Óscar (2001). “Apontamentos sobre a socialización do Reintegracionismo”, *Agália*, 67-68/B, 9-34.
- Fagim, Valentim (coord.) (2017). *Ortografía galega moderna confluente como o portugués no mundo*. Santiago de Compostela: Através.
- Fernández Rei, Francisco (1995). “A ‘Questione della lingua’ galega”. En Monteagudo, Henrique (ed.), *Estudios de sociolingüística galega. Sobre a norma do galego culto*, 177-195. Vigo: Galaxia.

- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (1997). *Lingua galega: normalidade e conflito*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (2009). *Lingua de calidade*. Vigo: Xerais.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (2013a). “Prólogo”. En Maragoto, Eduardo S., *Como ser reintegracionista sen que a familia saiba*, 15-16. Pontevedra: Do Cumio.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (2013b). *Estilística da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- Höder, Steffen (2014). “Constructing diasystems. Grammatical organisation in bilingual groups”. En Áfarli, Tor A. & Mæhlum, Brit (eds.), *The Sociolinguistics of Grammar*, 137-152. Ámsterdam: John Benjamins.
- Instituto Galego de Estatística (2019a). *Persoas segundo a lingua na que falan habitualmente*. Santiago de Compostela: IGE. Dispoñíbel en <http://www.ige.eu/igebdt/esqv.jsp?ruta=verTabla.jsp?OP=1&B=1&M=&COD=2951&R=9912%5B12%5D;0%5Ball%5D&C=1%5Ball%5D;2%5Ball%5D&F=&S=&SCF=> (consultado en 11.03.2021).
- Instituto Galego de Estatística (2019b). *Persoas segundo a lingua na que falan habitualmente por idade*. Santiago de Compostela: IGE. Dispoñíbel en [http://www.ige.eu/igebdt/esqv.jsp?ruta=verTabla.jsp?OP=1&B=1&M=&COD=2953&R=9912\[12\];1\[all\];0\[all\]&C=2\[0\];3\[all\]&F=&S=&SCF=](http://www.ige.eu/igebdt/esqv.jsp?ruta=verTabla.jsp?OP=1&B=1&M=&COD=2953&R=9912[12];1[all];0[all]&C=2[0];3[all]&F=&S=&SCF=) (consultado en 11.03.2021).
- Loureiro-Rodríguez, Verónica (2007). “Are Galicians bound to diglossia? An analysis of the nature, uses and values of the standard Galician”. En Potowski, Kim, & Cameron, Richard (eds.), *Contact: Policy, Social and Linguistic Inquiries*, 119-132. Ámsterdam: John Benjamins.
- Maragoto, Eduardo S. (2013). *Como ser reintegracionista sen que a familia saiba*. Pontevedra: Cumio.
- Monteagudo, Henrique, & Loreda, Xaquín & Vázquez, Martín (2018). *Lingua e sociedade en Galicia. Resumo de resultados 1992-2016*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Muljačić, Žarko (1993). “Standardization in Romance”. En Posner, Rebecca & Green, John N. (eds.), *Bilingualism and Linguistic conflict in Romance. Trends in Romance Linguistics and Philology*, 77-116. Berlín: De Gruyter Mouton.
- Naia Sanches, Xian (2017). “Tornar-se útil”. En Bernal, Diego, & Fagim, Valentim (coords.), *Remédios para o galego*, 97-98. Santiago de Compostela: Através.
- Observatorio da Lingua Galega 2008. *Situación da lingua galega: na sociedade Observación no ámbito da cidadanía 2007*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Dispoñíbel en <https://www.observatoriodalingua.gal/es/informacion/documento/informe-observacion-en-el-ambito-de-la-ciudadania-2007> (consultado en 11.03.2021).
- Real Academia Galega (2012) [1983]. *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. Vigo: Galaxia. Dispoñíbel en <http://publicacions.academia.gal/index.php/rag/catalog/view/252/253/828-1> (consultado en 11.03.2021).

- Sanmartín Rei, Goretti (2014). “A estética da seguranza. Lingua e transcendencia en Rosalía”. En Sánchez Rei, Xosé Manuel (ed.), *Modelos de lingua e compromiso*, 185-211. A Coruña: Baía.
- Santamarina, Antón (1995). “Norma e estándar”. En Monteagudo, Henrique (ed.), *Estudios de sociolingüística galega. Sobre a norma do galego culto*, 53-98. Vigo: Galaxia.
- Sende, Séchu (2017). “O día que os meus Ñs se tornaram em Nhs”. En Bernal, Diego, & Fagim, Valentim (coords.), *Remédios para o galego*, 19-20. Santiago de Compostela: Através.
- Servizo de Normalización Lingüística (2003). “Castelanismos que non o parecen: os ‘gromos’ das doenzas”, *Un idioma preciso* 14. Dispoñíbel en https://www.usc.es/gl/servizos/snl/terminologia/uip/arquivo/numero_14.html (consultado en 11.03.2021).
- Xunta de Galicia (1983). *Decreto 173/1982, do 17 de novembro, sobre a normativización da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.